

Исмаилова Зина Алмасбековна
**АЛТАЙ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНДАГЫ
ОКШОШТУКТАР (диахрондук жана синхрондук талдоо)**
Исмаилова Зина Алмасбековна
**СХОДСТВА ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В АЛТАЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКАХ (диахронный и синхронный анализ)**
Ismailova Zina Almasbekovna
**SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF GEOGRAPHICAL NAMES IN THE ALTAI
AND KYRGYZ LANGUAGES (diachronic and synchronous analysis)**

УДК: 811.161.1(575.2) (04)

Аннотация. Топонимдер өткөн доордун руханий эстеликтери гана болбостон, ал доордун маданиятынан, тили жана анын диалектилеринен кабар берет. Алардын таралуусу конкреттүү тарыхый окуяларга - элдердин, миграциясына, маданий, экономикалык жана тилдик алакаларга байланышкан. Жер-суу аталыштарынын көбү байыркы доорлордон бери өз маанилерин жана формаларын өзгөртпөй сактап келе жатса, айрымдары өзгөрүүгө дуушар болушкан. Ал аталыштар алтай-кыргыз элдеринин тарыхый лексикасын, негизги жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Географиялык аталыш илимий жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге, коомдук функцияны да аткарат. Кыргыз-алтай элдеринин топонимиясы, анын пайда болуусу, маанилери жалпы бир кыртышта жаралган. Кыргызстандын аймагынан алтай топонимдеринин да аталыштары да кездешет. Жер-суу аталыштары мааниси, формасы жагынан өтө жакын, көпчүлүк учурда алар өзгөрүүсүз бойдон сакталып калган. Мисалы, Кыргызстандын аймагындагы Ак-Тал, Алтын - Көл, Чүй, Атбашы, Беш-Күнгөй, Нарын ж. б. Макалада Алтай-кыргыз тилдериндеги жер-суу аталыштарына диахрондук жана синхрондук талдоо жүргүзүлөт.

Ачкыч сөздөр. топонимдер, алтай тили, кыргыз тили, диахрония, синхрония, географиялык аталыштар.

Аннотация. Топонимы - это не только духовные памятники ушедшей эпохи, они также указывают на культуру, язык и диалекты этой эпохи. Их распространение связано с конкретными историческими событиями - миграциями народов, культурными, экономическими и языковыми контактами. В то время как большинство географических названий сохраняют свои значения и формы неизменными с древних времен, а некоторые топонимы подверглись изменениям. Эти названия служат значимым источником в определении исторической лексики, основных общностей Алтайско-кыргызских народов. Географическое название не только имеет научное и практическое значение, но и выполняет социальную функцию. Топонимия кыргызско-алтайских народов, ее происхождение, значения появляется на общей почве. На территории Кыргызстана встречаются также названия алтайских топонимов. Названия топонимов очень близки по значению, форме, в большинстве случаев они остаются неизменными. Например, на территории Кыргызстана расположены топонимы Ак-Тал, Алтын-Куль, Чуй, Ат -Баши, Беш-Кунгей, Нарын и др.

В статье будет проведен диахронный и синхронный анализ топонимов на кыргызско - алтайском языке.

Ключевые слова. Топонимы, алтайский язык, кыргызский язык, диахрония, синхрония, географические названия.

Annotation. Toponyms are not only spiritual monuments of a bygone era, they also indicate the culture, language and dialects of this era. Their spread is associated with specific

historical events - migrations of peoples, cultural, economic and linguistic contacts. While most geographical names retain their meanings and forms unchanged since ancient times, and some toponyms have undergone changes. These names serve as a significant source in determining the historical vocabulary, the main communities of the Altai-Kyrgyz peoples. The geographical name

not only has scientific and practical significance, but also performs a social function. The toponymy of the Kyrgyz-Altai peoples, its origin, meanings appear on a common ground. The names of Altai toponyms are also found on the territory of Kyrgyzstan. The names of toponyms are very close in meaning and form, in most cases they remain unchanged. For example, the toponyms of Ak-Tal, Altyn-Kul, Chui, Atbashi, Besh-Kungei, Naryn, etc. are located on the territory of Kyrgyzstan. The article will conduct a diachronic and synchronous analysis of toponyms in the Kyrgyz -Altaic language.

Keywords. *Toponyms, Altai language, Kyrgyz language, diachrony, synchrony, geographical names.*

Жер-суу аталыштары байыркы доорлордон бери маанисин жана формаларын өзгөртпөй сактап, белгилүү аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын, түпкүлүктүү жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Жер суу аталыштарынан ошол аймактын жаратылыш өзгөчөлүктөрү, калктын чарбалык иш-аракеттери, тамыры тереңге кеткен тарыхы, социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрү даана көрүнүп турат. Өткөн тарыхый доордун күбөлөрү болгон географиялык аталыштар өтө баалуу тарыхый эстеликтер катары кызмат кылары шексиз. Азыркы тилибизде колдонуудан калган сөздөрдүн (архаизмдердин) формалары, лексикалык маанилери жер-суу аттарында сакталып келери талашсыз. Ал жергиликтүү аталыштар тарыхый диалектологияны калыбына келтирип, илимий изилдөөлөрдө мааниси зор. Негизинен жер-суу аталыштары белгилүү бир тарыхый доорлордо пайда болуп, айрым учурларда формасы жана мааниси жагынан өзгөрүүлөргө дуушар болгондору да бар. Ал эми алардын таралуусу конкреттүү тарыхый окуяларга - элдердин, уруулардын миграциясына, маданий, экономикалык жана тилдик алакаларга байланыштуу болот.

Белгилүү изилдөөчү В. А. Никонов: «Энчилүү жер-суу аттар – булар сөздөр, сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер-суу аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндиктеги таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» – деп айткан. [10; 16].

Башка өлкөлөр сыяктуу эле кыргыз жана алтай элдеринин жер-суу аталыштары узак мезгилдер бою анын топонимиясында из калтырган татаал тарыхый окуялардын чордону болуп келген. Кыргызстандын жана Алтайдын, ага жамаатташ аймактардын топонимиясы, анын пайда болуусу, маанилери жалпы бир кыртышта жаралган. Кыргызстандын аймагынан байыркы түрк, Түштүк Сибирдик (Тоолуу Алтай) аталыштары абдан көп кездешет.

Кыргыз жана Алтай элдеринин жер-суу аталыштарынын негизи эки, же үч компоненттен туруп, алардын көпчүлүгү абстракция жана субстантивациянын натыйжасында жалгыз лексикалык бирдик болуп калган. Жер-суу аталыштары мааниси, формасы жагынан өтө жакын, көпчүлүк учурда алар өзгөрүүсүз бойдон сакталып калган. Биз макалабызда ошол окшоштуктарга жана жакындыктарга токтолобуз.

Ак-Көл – көл, Чаган-Узун айылы, Кош-Агач району *алт. көл – озеро, ак көл - белое, белоснежное, мутно-белое; с ледниковым началом или питанием; текущее, проточноеозеро).* «Молочно-белый, Ак-Көл (река) в нижнем течении совершенно покоен и довольно глубок» [4; 58].

Ак-көл – Кыргызстандын Жумгал районунда жайгашкан көл.

Ак-Суу (Аксу – дарыя, Челушмана өрөөнү *(алт. суу – вода; река. Ак суу – белая, мутно-белая, пенистая, с ледниковым началом или питанием, текущая, проточная вода, река).*

Ак-суу – Ысык-Көл обл, Ак-Суу району, Жалал-Абад обл. айылдын аты.

Ак-Баш – айылдын аты, Ак-Баш – тоонун аты, Улаган районунда (*Ак баш – белая, возможно чистая, голая вершина. голая вершина*).

Ак-Баш – Кыргыз республикасынын Жалал-Абад областынын Сузак районундагы айыл.

Топонимдердин колдонулуш жыштыгы боюнча баш (бас, бажы, паш,) тоо, көл, суудан кийинки төртүнчү орунда турат. Баш дарыялардын, көлдөрдүн, тоолордун, калктуу конуштардын аттарына киргизилиши мүмкүн. Булар Алтай аймактарындагы Ак-Баш, Ат-Бажы, Байбыш-Бажы жана башкалар.

Ат-Бажы (Ат-баши) – суусу(дарыя), алт. ат – лошадь; лошадиный; Ат бажы – букв, лошадиная голова, вершина; исток. Ат бажы оозы – Ат-Бажы дарыясынын башталышы, оозу.

Ат-Башы – Нарын областындагы район, Ат-Башы дарыясынын аты.

Алтай тилинин бардык диалектилеринде тоонун чокусу баш (кырдын бажы) менен белгиленет [1;56], тува диалектисинде – бааш, паш (пажы). Бул термин ошондой эле бүтүндөй Орто Азия, Кавказ ж. б. *азерб. тилдеринде баш – голова, башталышы, тоонун башы, башы (дарыянын), чоку, башкырча баш – баш, чоку; тоонун чокусу – тоо башы; каракалп. бас – башы, башы, булактын (суунун), чокусу (таудун басында – тоо башында); кырг. баш – баш түрүндө колдонулат. Алтай тилинде баш (көбүнчө ээлик формасында – бажы) кандайдыр бир башталгыч, суу башы, дарыя, көлдүн башы деген мааниге ээ.*

Жар – Тоолуу Алтайдын жана Кыргызстандын географиялык аталыштарындагы татаал аттардын курамына кирген аппеляция катары колдонулуп, эки фонетикалык формада: жар жана чар «*жээк, тик жар, жар*» деген мааниде кездешет. Булар Ак-Жар, Көк-Жар айылы, Кызыл-Жар айылы. Бул аталыштар эки аймакта тең бар.

Ак-Жар – айыл, Кош -Агач району. (ак – алт. *Жар – жээк, тик жар*).

Ак-жар – айыл, Ош обл, Өзгөн району.

Ак-Сай – дарыясы, Кош-Агач району. (Ак сай – *ак, кум, майда таш* деген маани).

Ак-сай – 1) Тоң району, селонун аты. 2) Ак-Сай – шаркыратма Ала- Арча капчыгайында жайгашкан. 3) Ак-Сай өрөөнү Нарын областында.

Алтын-Казык – Улаган районундагы жердин аты.

Алтын казык – тоо кыркалары Алай району менен Ноокат районуна чектеш аймактарында жайгашкан.

Ак сын атоочунун катышуусу менен түзүлгөн географиялык аталыштар эки аймакта тең абдан көп. Ак сөзү менен башталган топонимдер, эреже катары, көрсөтүлгөн сын атоочту кийинки зат атооч менен салыштыруу аркылуу түзүлөт: суулар, ашуулар, өрөөндөр, кырка тоолор, конуштардын аттары берилген.

Түрк тилдеринде **аак** «*жүрөгү таза*», «*чын ниеттүү*», «*ак – күнөөсүз*», «*кынтыксыз*», «*ёлог аак болсун*»-деген маанилери бар. [8; 51].

АК/ түрк тилдеринде сөздүн таралышы төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) куу, боз; 2) таза, тунук; 3) сулуу, керемет, керемет.

А. Н. Кононов ак дегенди суу менен айкалыштырып түшүндүргөндө **ак**- агып чыгуу, формасынан чыккандыгы белгилүү; агым, демек аксу – аккан суу деп берет, А. Н. Кононов [6; 171].

Ак менен айтылган аталыштардын айрыкча гидронимдик терминдердин мааниси таза, жакшы, жаңы, ичүүгө ылайыктуу жакшы, тайкы; агып жаткан деген маанини түшүндүрөт [2; 17]

Балыкчы (Балыкча, Балыхча) – дарыя, (*алт. балыкчы – рыба*к).

Балыкчы – Ысык-Көл областындагы шаар.

Бозого (Бозоголу) – тоонун аты. (*алт. бозого – порог; тув. бозага – местность с выступающими камнями; монг. босого – порог у двери*);

Босого – жайлоонун аты, Ат-Башы районунда жайгашкан жайлоонун аты.

Бороонду (Боронды, Боронду, Бурунду) – дарыянын аты Алтай аймагында.

(борогон/ бороон – метель, буран, вьюга; кырг. бороон; возможно алт. боромтык/боронтык, бороюу ср. монг. бороо(н) – дождь).

Бороондуу – бороон чапкын, кар аралаш соккон муздак катуу шамал, бул түшүнүк бардык түрк тилдеринде бар, топоним катары Кыргызстандын аймагында белгилүү. Боронду аталган Ой-Кайың кырка тоосунда 2 ашуу, Жумгал, Көкө-Мерен, Ой-Кайың сууларына кошулган (куйма) суу бар.

Боом (Бомом) – Тоолуу Алтайдагы бом (*boom, room*) адатта тоо менен дарыянын ортосундагы кууш жерди, ал жердеги жолду, ошондой эле аскалуу жарды, тик жээкти билдирет. Географиялык эмгектерде «*боме*» деп дарыяга кулап түшкөн жана жээкти бойлоп жүрүүнү абдан кыйындаткан, тумшук түрүндөгү бийик аскалар түшүндүрүлөт. Богум – *тумшук (бийик, тик)*; капчыгай, богумта – тоскоолдук; монг. бом – тик жана бийик тумшук, дарыянын жээгинде капталга чыгып турган аска [5; 33]. Калм. бум – байлай тургандай; өтүүгө кыйын, тар өтмөк; тув. бум – дарыянын үстүндөгү тоо кыркасынын аскасы; якут. бум – *тоскоолдук, тосмо; капчыгай* деген маанини билдирет.

Боом – капчыгай, кууш өрөөн, Алтайдын бардык жеринде белгилүү, аймактын тоо жана калктуу конуштарынын аталыштарында кеңири таралган: Боом, Абым-Боом, Адырлар-Боом, Ак-Боом, Бичикту-Боом, Жыланду-Боом ж. б.

Боом – капчыгай, Бишкек- Ысык-Көл жолунда жайгашкан

Бөрүлү (Берла) – дарыя, Берла болуп өзгөрүп кеткен(Н. Е. Флигинских «Об изучении топонима Зырянского района»), Зырян району [9; 21].

Бөрүлү – Бишкек шаарынын Сокулук районундагы айылдын аты, Бөрүлү (Көк -Көл) – Сокулук районунда жайгашкан көлдүн аты. Ал капчыгайда бөрү карагат көп өскөндүктөн «Бөрүлү» деп аталып калган. .

Кабак – Телец көлүнүн системасындагы Кабак тоосу

Кабак – Кыргызстандагы Жети-Өгүз районунда, Жумгал районунда айылдын аттары.

Кайынду суусу, Усть-Кан району (*кайынду – с березами, имеющий березы.*).

Кайынду-Бел –Алтай Республикасынын Көксу-Оозы аймагында.

Кайынды –Талас областында, Кемин районундагы айылдын аты.

Кайынды суусу – Ак-суу району, Кайыңды суусу – Токтогул районунда.

Кайнар (Кайныр) – булак, Челушмана аймагы. (*алт, кайнар – закипит, забуллит, кипящая, бурлящая*).

Кайнар – Талас областында, Ысык-Көл областындагы айылдын аты.

Кара-Бел (Карабель) – тоо (*Кара бел – букв, черная седловина, то есть седловина, покрытая лесом, гора покрыта хвойным кедровым лесом*).

Кара-Бел – ашуу, тоо. Баткен областы. Кара-Бел – Кара-Кулжа, Кулун өрөөндөрүнүн аралыгындагы тоо.

Байыркы түрк тилдеринде алгач «*кара*» деген сөзүндө кийин метафоралык маанилер өнүгүп, алардын айрымдары, топонимикада кездешет: тунук, булак, мөл, караңгы, чөмүлгөн жарыксыз, караңгылык, чоң, деген маанилер. Кара сөзү катышып жерлердин, суулардын, тоолордун ж. б. аттары белгиленет.

Кара -Суу – гидронимдик апеллятиви Алтайда көл жана суудан кийинки эң кеңири таралган аттардын бири. Кара-Суу аталышы менен суулардын, көлдөрдүн, булактардын, өрөөндөрдүн, тоолордун, конуштардын аттары бар.

Түрк топонимдеринде «*карасу – булак суусу, булак*» деген маанини берет – деп жазат өзүнүн эмгектеринде Э. М. Мурзаев [7; 200]. Бул терминдин катышуусу менен көп сандагы гидронимдер курулган.

Тоолуу Алтайдын топонимиясында термин эки фонетикалык вариант менен берилген: карасу жана карасук. Топонимдерди карасу жана суу компоненттери менен салыштырганда, кара суу аталыштарындагы булак, булак суусун, анын түсүн жана даамын мүнөздөгөн фактылар бар: Адак-Карасу, Адаккы-Карасу, Аюлуу-Карасу жана башкалар. Саягы, суунун сапаттык жана түстүү өзгөчөлүктөрү аттардын биринчи компоненти

аркылуу кабарланып турган суудан айырмаланып, кара суу апелляциясынын өзүндө зарыл суу мүнөздөмөлөрү камтылган . Соок-Суу, д. Эм-Суу, д. Көк-Суу, Сары-Суу ж. б

А. Н. Кононов, Э. М. Мурзаев «карасу» сөзүнүн географиялык мазмунун мындайча белгилешет: «Карасу булак суулары, суусу аз дарыялар, жер астынан чыккан суулар менен азыктанган, көбүнчө «суусу тунук» деген маанини билгизет » [7; 200].

А. Н. Кононовдун эмгектеринде [6:161-170] түрк тилдеринде кара сөзүнүн көп сандагы маанилерин берет: Кара-Ордо, Кара-Кум, Кара-Корум ж. б. топонимдер. .

Алтай материалдарынын негизинде бир конкреттүү чындык менен байланышкан гидронимдерди карап көрөлү. Кара-Айры, Кара-Коол, Кара-Жарык, Кара-Кан, Кара-Кем жана башка дарыя, көлдөрдүн аталыштарындагы «кара» сөзү башка түрк элдери үчүн да жогоруда айтылган мааниге ээ.

Булак – Ак-Булак, Кайынду-Булак, Кош-Булак, Музду-Булак көл, Сары-Булак, Тапчы-Булак капчыгай, Узун-Булак, Баян-Булак деген аталыштар бар. 1) булак; 2) каналдар, арыктар;

Аттардын биринчи бөлүгү алтай жана кыргыз тилдеринде окшош. Булак деген сөз эки тилде тең белгилүү бир терминологиялык мааниде берилет. Мисалы, Тоолу Алтайда бир нече дарыялар: Булукту, Булукту-Коба.

Кара-Булак – дарыя, Алтай республикасы. (*Кара булак — обильный, питающийся подземными водами, возможно прозрачный родник*).

Кара-Булак – Кыргызстанда бир нече айылдын аттары кездешет. Нарын областында, Чүй областында, Сузак районунда. Кара-Булак – капчыгай.

Кара-Ой (Карой) – айыл, Шебалино аймагында Кара-Ой (*черная, выгоревшая или лесистая, рывина, впадина*).

Кар -Ой – Ысык-Көл обл. айыл, Талас обл., айылдын аты. Ак - Талаа районундагы айыл, Аксы районундагы айыл.

Кара-Сас – Абай, Корумду, Тюдрала аймактарында бар. (*кара алт. сас — болото*).

Кара-Саз – Нарын обл., Кочкор районундагы айыл.

Кара-Таш (Караташ) тоо чокусу, Алтай Республикасы, кара таш (*черный камень, гора*).

Кара-таш – Ноокат районундагы айыл.

Кара-Тоо – тоо аталышы, Алтай Республикасы (*Кара-Тоо – черная, возможно лесистая или выгоревшая верхушка*).

Кара-Тоо – Кочкор районундагы айыл,

Кош-Булак - суунун аты (дарыя) Кош-Агач району.

Кош-Булак – Ноокат районундагы айылдын аты, Тогуз-Торо районундагы айыл .

Көк-Таш –Үңкүрдүн аты , Шебалин районундагы Камлак айылында. (*Кок таш , синий, голубой, небесно-голубой, серо-голубой; зеленый камень*).

Көк-Таш – Жалал-Абад областындагы айыл, Баткен областындагы айыл, Бакай-Ата районундагы айыл, Талас обл.

Кызыл-Таш (Кызылташ) анча чоң эмес тоо, Кош-Агач районунда жайгашкан. (*Кызыл тоо – кызгылт сары, ачык кызыл түстөгү таштуу тоо*).

Сары-Бел – Алтай республикасында айылдын, ашуунун аты. (*Сары бел – желтый перевал, невысокая возвышенность*).

Сары-Бел – ашуу, Кыргыз-Кытай аймактары чектешкен жерде. Сары-Бел Манас эпосундагы топоним. Ч. Валиханов жазып алган эпизоддордо калмак каны Жолой мекендеген жердин бири. С. Орозбаковдун вариантында Чоң чабуулда «Көтөлөктүн Сары-Бел» – деп айтылат. Манастын колу Бээжинге жакындап келип токтойт. Алмамбет мындан ары Бээжинге кантип баруу жөнүндөгү оюн ортого салып «Көтөлөктүн Сары-Белинде» кеңешет. «Көтөлөктүн Сары-Бел, Он бир жолдун ортосу, Алты жолдун арасы» –деген саптар мисал боло алат.[3;51].

Сары –Таш - Алай районундагы айылдын аты,

Ташту дөбө – жердин аты, Кош-Агач району. (*Ташту төбө- вершина, холм с камнями*).

Таш-Дөбө – Чүй областындагы Аламүдүн районундагы айыл, Таш-Дөбө – Нарын областында Соң-Көл жайлоосундагы жердин аты.(таш эстеликтер бар). Таш-Дөбө Нарын областындагы айыл.

Узун-Булак – булактын аталышы. (*Узун булак – долгий, длинный родник, источник*).

Узун-Булак – Ош областындагы айылдын аты, Нарын областында ашуунун аты, Кыргызстандын башка аймактарында да кездешет. Чүй областындагы жалпак тоонун аты .

Тоолуу-Алтай жана Кыргыз топонимикасын изилдөө биринчиден, анын көп катмарлуулугун, экинчиден, байыркылыгын көрсөттү. Албетте, аймактын топонимикасын синхрондук да, диахрондук да бөлүмдөр боюнча изилдөө изилденип жаткан аймактагыгы тилдин жана этностун калыптануу жана өнүгүүсүнүн көптөгөн тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык маселелерди чечүүгө жардам берет.

Адабияттар

1. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
2. Бушуева Е. Н. Словарь терминов и других слов, встречающихся в топонимии Дагестанской АССР. –М., ЦНИИ ГАи К. 1972
3. Валиханов Ч. Собрание сочинений т.т. I-III. Алма-Ата, 1964.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Ф., Мектеп, 1977.
5. Казакевич В. А. Современная монгольская топонимия. Л., 1934.
6. Кононов А. Н. О семантике слов “кара” и “ак” в тюркской терминологии. - Известия отделения общественных наук. АН Т аджикской ССР, 1954, вып.V.
7. Мурзаев Э.М. Очерки топонимии. М., 1974.
8. Муххамедова З. Б. Исследования по истории туркменского языка. XI- XIII вв. Ашхабад, 1973.
9. Айылчиева, Н. А. “Таңдануу” концептин туюнтуучу тилдик каражаттардын парадигмалык түзүлүшү / Н. А. Айылчиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 2(51). – P. 107-113. – EDN CYNBNW.
10. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. М., 1966. Бишкек
11. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.